

Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891) відомий у нашій літературі в основному як економіст. Оцінка його наукової діяльності викладена в праці радянських економістів¹. Проте С. Подолинський вніс певний вклад і в історичну науку України.

Досі ця сторона діяльності і світогляду С. Подолинського не знаходила належної уваги. Автор цих рядків намагається до деякої міри висвітлити його історичні погляди.

Життєвий і творчий шлях С. Подолинського своєрідний. Він походив з багатой поміщицької родини. Його батько займав досить високі посади. Та незважаючи на ці обставини, Сергій Андрійович з юнацьких років встановлює зв'язки з революціонерами-різничинцями і все своє свідоме життя віддає пристрасному, подвижницькому служінню народу.

У 1867 р. він вступає на природничий факультет Київського університету і попадає під вплив різничинців. Ось як писав С. Подолинський пізніше про свої студентські роки у праці «Нігілізм в Росії»: «Ніде, принаймні в Росії, не цікавляться так політикою, як в університетах... Більшість російських студентів — дворяни, діти чиновників або священників, проте майже всі вони бідні. Не більше третини студентів одержує від батьків матеріальну допомогу, достатню для задоволення їх потреб»².

Автор детально, із знанням справи описує життя студентів 60-х років минулого століття. «Російський студент, як правило, нехтує вивченням фактів, він задовольняється загальними теоріями і особливо подвизається в галузі дуже поверхової критики... Ніхто, крім російського студента, не має такої здібності за кілька хвилин розвивати кожне коло ідей до краю, до абсурду...»³

С. Подолинський уважно вивчає пореформену обстановку в російському селі і на Україні зокрема. Уже згодом у ряді досліджень він викладає свої оцінки реформ 60-х років. Але те, що було пізніше сформульовано чітко, поступово осмислювалось ще

¹ Л. Я. Корнійчук, І. М. Мешко. Економічні погляди С. А. Подолинського. К., 1958.

² Le nihilisme en Russie.— «Reforme», 15.IX—15.X 1879 р. При написанні цієї статті користувалися машинописним перекладом праці на українську мову (далі: С. Подолинський. Нігілізм в Росії).

³ С. Подолинський. Нігілізм в Росії, стор. 33—34.

молодим вченим. З приводу сумних наслідків реформ для селян С. Подолинський писав: «У російських селян є міцна звичка до праці, прагнення до автономного управління і яскраво виявлене бажання вчитися. З цими якостями вони можуть спокійно дивитися в своє майбутнє. Якщо вони винесли все, що несправедлива доля застала вистраждати, не згубивши цих своїх якостей, то вони не загублять їх і тепер»¹. І от оця віра в силу трудового селянства і зробила С. Подолинського виразником інтересів цього класу, революціонером-демократом. Отже, антагонізми соціально-економічної обстановки пореформених часів і конкретно на Україні стали тією об'єктивною основою, на якій ґрунтувались політичні переконання С. Подолинського. Він зазнав благотворного впливу таких володарів дум 60-х років, як російські революціонери-демократи О. Герцен, М. Добролюбов, М. Чернишевський, М. Салтиков-Щедрін².

С. Подолинський опинився у вирі подій громадського життя 60—70-х років XIX ст., підтримував всебічні зв'язки з народниками. Народницькі теорії відчуються в його працях «Про бідність» та «Парова машина». Уродженець України, С. Подолинський зазнав впливів української громадської думки і культури. Особливо велике враження справив на нього творчий і життєвий шлях Т. Шевченка. Ось як характеризував С. Подолинський місце поета в житті свого народу: «Шевченко, син бідного селянина з Київської губернії, сам кріпак і слуга, тільки протягом кількох років вільний — художник Академії мистецтв, а потім десять років політичний в'язень... в силу свого походження і умов життя мав всі необхідні передумови для того, щоб стати поетом народним, демократичним і соціалістичним. І він їх широко використав. Шевченко єдиний великий поет України, і саме він відтворив той демократичний і незалежний рух у тій країні, проти якого російський уряд бореться такими крайніми заходами. Шевченко має вирішальний вплив на український рух. Не знайдеться ні одного щирого українського патріота, навіть серед найконсервативніших за своїм становищем і симпатіями, який не визнав би демократії, і з цього погляду демократичний характер українського народу був поставлений Шевченком поза сумнівом»³. В цій характеристиці найважливіше те, що для Подолинського Т. Шевченко був ідеалом борця.

С. Подолинський знайомиться з визначними діячами української культури М. Драгомановим, І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким. За допомогою львівських друзів він видає свої праці українською мовою⁴.

¹ С. Подолинський. Нігілізм в Росії, стор. 28.

² Там же, стор. 4—6.

³ Там же, стор. 16.

⁴ А. І. Пашук. Зв'язки І. Франка з С. Подолинським.— Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. Х. Львів, 1963, стор. 75—90.

По закінченні (1871) Київського університету С. Подолинський їде навчатись за кордон (медичні факультети Паризького і Цюрихського університетів). Тут він вивчає праці К. Маркса, зокрема «Капітал» (т. 1), «Маніфест Комуністичної партії» тощо, знайомиться з робітничим рухом. У листі до П. Лаврова від 10 липня 1872 р. С. Подолинський пише, що взявся знову за читання К. Маркса, на цей раз в російському перекладі¹. Подолинський через Лаврова особисто познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом². З листів К. Маркса до Ф. Енгельса довідуємось, що С. Подолинський надіслав К. Марксові рукопис, в якому виклав свої міркування з питань економічної теорії³. К. Маркс і Ф. Енгельс взагалі позитивно оцінювали наукові заняття С. Подолинського, хоч і відзначали неправильність деяких його міркувань. В. І. Ленін зробив виписку з цих листів, підкреслюючи прагнення С. Подолинського зрозуміти теорію соціалізму і відзначаючи думку Ф. Енгельса про помилкові твердження революціонера-демократа⁴.

Крім суто теоретичного студювання марксизму, С. Подолинський прагне взяти і певну практичну участь в боротьбі марксистів проти бакуністів, зокрема, у колах російської еміграції. Він знайомиться з членом російської секції I Інтернаціоналу М. Утінім⁵, у своїх листах і виступах гостро критикує М. Бакуніна⁶. С. Подолинський включається в активну боротьбу проти бакунізму в один з відповідальних моментів у переддень Гаазького конгресу I Інтернаціоналу. У вересні 1872 р. він як гість, бере участь у публічних засіданнях конгресу в Гаазі⁷. У 1873—1874 рр. на сторінках органу революційних народників — газети «Вперед» була опублікована праця С. Подолинського «Нарис розвитку міжнародної асоціації робітників», в якій відчувається шире прагнення автора зрозуміти діяльність I Інтернаціоналу⁸. Як бачимо, С. Подолинський зазнав впливу ідей марксизму.

Наприкінці 70-х років розкрився талант С. Подолинського як вченого і громадського діяча. Але тяжка хвороба в 1881 р. обірвала його творчу діяльність.

Заняття в галузі історії не були основними в творчій діяльності С. Подолинського, але оригінальність постановки історич-

---

¹ Листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова в справі заснування журналу «Вперед». — Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР, 1963, № 6, стор. 50.

² Л. Корнійчук, І. Мешко. Назв. праця, стор. 186.

³ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Сочинения, т. XXIV, стор. 602—605.

⁴ В. И. Ленин. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 гг.». М., 1959, стор. 166—168.

⁵ Листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова, стор. 50.

⁶ Там же, стор. 56.

⁷ Там же, стор. 57—58.

⁸ «Вопросы истории», 1964, № 8, стор. 20.

них питань, глибина їх дослідження ставлять автора в ряди визначних істориків України. В своїх загальних історіографічних положеннях він виходив з того, що людське суспільство розвивалось по висхідній лінії від нижчого щабля до вищого. Рабовласницьке суспільство, вважав С. Подолинський, було прогресом у порівнянні з первісним суспільством, феодалізм — у порівнянні з рабовласницьким ладом, а капіталізм є вищим щаблем порівняно з феодалізмом¹. У своїх працях «Ремесла і фабрики на Україні», «Про хліборобство», «Нігілізм в Росії»² він викладає своє розуміння історії України. Вивчаючи питання історії України, революціонер-демократ досить ґрунтовно ознайомився з працями сучасних йому російських та українських істориків В. Антоновича, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Карамзіна, М. Маркєвича, М. Максимовича, С. Соловйова та ін. С. Подолинський або згадує про них в тексті, або в посиланнях своїх праць.

Питання історії України С. Подолинський розглянув і проаналізував переважно в аспекті соціально-економічного розвитку з найдавніших часів і до 70-х років ХІХ ст. включно.

С. Подолинський приділяє багато уваги проблемі історії первіснообщинного ладу на Україні. Для нього матеріали археології — джерело вивчення історичних процесів далекого минулого, засіб реставрації саме суспільних процесів. «Але найбільше, — пише С. Подолинський, — дізнатись (можна) про різну працю в людей при різних ступенях їхнього життя, розшукуючи останки інструментів і інших речей, що трапляються у шарах ґрунту, що осів на місцях давнього життя людини»³. Цю ж думку дослідник підкреслює і в своїй статті «З подорожі в Іспанію»⁴. В цих його міркуваннях виразно відчувається вплив ідей автора «Капіталу». «Таку саму вагу, — писав К. Маркс, — як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»⁵. Крім археології, важливим джерелом історії первісного суспільства є етнографія⁶. Матеріали археології та етнографії дослідник використовує для відтворення історії найдавнішого минулого. Отже, методологічні засади

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880, стор. 25—29.

² Коротка бібліографія праць С. Подолинського міститься в додатку до книги Л. Корнійчука і М. Мешко. Економічні погляди С. Подолинського, стор. 189.

³ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 5.

⁴ С. Подолинський. Из поездки в Испанию.— «Русская мысль», 1882, № 10.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

⁶ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 5.

С. Подолинського з цих питань були на рівні найпередовіших наукових вимог того часу.

Вихідним пунктом розуміння історичного процесу С. Подолинського є твердження про працю як основу всієї діяльності людства. Він писав: «Відкіля почалась праця?.. Чи була коли така пора на світі, що люди жили не працювавши. Чи можуть коли знову такі часи настати? На це мусимо відказати: ні, мабуть таких часів ніколи не було, щоб люди обходились конче без праці, і не повинно бути...»¹ С. Подолинський розумів, що трудова діяльність народних мас становить основу всього історичного процесу, але революціонер-демократ не всі положення розумів правильно. Він, наприклад, помилково вважав, що бджоли і комахи також здійснюють виробничу працю, не чітко уявляв відмінність між працею і робочою силою². Позитивним все ж у працях революціонера-демократа був висновок про те, що трудящі всіх епох були творцями матеріального багатства, а значить вирішальною силою в історичному процесі.

С. Подолинський вважає, що перший ступінь в історії починається з появи людини як соціальної істоти, коли людина відривалась від пуповини тваринного світу: «Бо як повернемо наш погляд у дуже велику старовину, аж до початків людського життя, то мусимо признатись, що в тім, що торкається праці, люди були зразу дуже подібні до вовків та іншого хижого звіра. Вони бігали по лісах і били дичину, бродили по річках, ловлячи рибу. Все те вони поїдали і з того тільки жили»³. Цю загальну характеристику він доповнює конкретним матеріалом про Україну: «Що належить до найдавніших людей на Україні, то при теперішньому знанні нашім, важко сказати напевно, коли в нас оселились люди і коли почали працювати. В усякім разі по тому, що знайдено на Лубенщині, видно, що люди там робили вже крем'яні інструменти, коли там ще жили великі слони-мамонти»⁴. С. Подолинський виразно не висловлював думки про те, що саме виготовлення знарядь праці було визначальним у формуванні людини. Але дослідник надає великого значення фактам виготовлення знарядь праці⁵. Основні моменти історії первісного суспільства на Україні С. Подолинським викладено так: «Одні з найдавніших останків колишнього житла людей були знайдені в північній Франції... Озерні житла знайдені теж на Україні Кибальчичем біля селища по берегах Трубайла в Переяслівському повіті, Полтавської губернії... Каменський знайшов на Лубенщині поруч кістки мамонта і каміння, оброблені людськими руками. Між печерами поблизу Кирилівського монастиря під Києвом

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 3.

² Л. Корнійчук, М. Мешко. Назв. праця, стор. 140—142.

³ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 4.

⁴ Там же, стор. 9.

⁵ Там же, стор. 7.

єсть одна — довжиною в сто кроків — а в ній знайдено кам'яний інструмент і черепки дуже незручно зроблених руками горшків. Видно, що далеко раніше монахів по печерах під Києвом жили дикі люди. Кам'яні речі знайдені між іншими містами в Острозькій повіті на Волині і в Городниці над Дністром в Східній Галичині. Але навряд чи вони занадто давні, бо поруч з ними трапляються вже черепки і навіть інструмент з металів. В других місцях не знаходили ніяких металів (мідь, залізо) і навіть ніякого сліду черепків, вугілля або чого іншого, що наводило б на думку, що люди вже знали вогонь розводити і страву варити... В інших місцях кам'яний інструмент був гарно зроблений, вигладжений, траплялось вугілля й інші сліди вогню. Ще ближче до наших часів кам'яного інструменту вже трохи, а замість нього більше бронзового... і окрім того трапляються вже не тільки самі ножі, молотки, сокири, але й мечі, наконечники до стріл й інші речі. Окрім інструментів та зброї нерідко знаходять і різні прикраси з бронзи...»¹

Кам'яний вік, як цілком правильно відзначає дослідник, з тесаним, а пізніше шліфованим методом обробки знарядь, змінює бронзова епоха, тобто виготовлення знарядь праці з міді, а пізніше з бронзи. Кожен з ступенів — камінь, бронза — були також часами прогресу щодо виготовлення посуду, удосконалення в побудові житла, початок ткацтва, приручення різних тварин, початок хліборобства². Всі ці факти про матеріальні пам'ятки первісного суспільства С. Подолинський використовує з метою зробити узагальнення щодо суспільних процесів. Про ту далеку епоху він писав, що «в більшій частині країн в старі часи ми бачимо, що земля не поділена, але належить до всієї громади людей, які живуть укупі. Так воно було не тільки у слов'ян, а й у країнах Західної Європи й у більшості частин Азії»³. На доказ цих своїх міркувань автор наводить дані про сільські громади Довжицької волості на Чернігівщині⁴.

До С. Подолинського ніхто з істориків України так широко не досліджував питання історії первіснообщинного ладу. Яскраво висловлює С. Подолинський і політично-громадські мотиви цієї проблеми. Він пов'язує дослідження найдавнішої історії з питаннями політичної та наукової боротьби — довести законність зміни одного ступеня в історії другим і, зокрема, заміни існуючого класового суспільства на безкласове.

Розглядаючи історію України феодально-кріпосницької епохи, С. Подолинський значну увагу приділяє розвитку землеробства і ремесла як факторам розвитку продуктивних сил. Історич-

---

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 6—7.

² Там же, стор. 8—9.

³ Там же, стор. 17.

⁴ Там же, стор. 19—23.

ні погляди С. Подолинського з цієї проблеми приблизно такі: «Північна частина тієї землі, де тепер говорять українською мовою, вже давно заселена різними слов'янськими племенами, як-то: полянами на Київщині, древлянами на Волині і т. д. В південній же частині, сучасній Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, на Дону переходили швидко одні за одними люди: готи, авари, хозари, болгари, печеніги, половці, татари». Слов'янські племена займали важливе місце в історичному процесі, відзначались високим рівнем господарської діяльності в II—VII ст. н. е. «У найдавніші часи в північній і середній Україні люди знали вже будувати міста, бо й досі залишилось чимало городищ... Таких городищ багато єсть на Київщині, Чернігівщині й в інших містах, в яких, так само, як і в городищах, познаходили чимало різних таких речей, після котрих можна бути певним, що тодішні люди в дуже ранні часи вже знали багато ремесел»¹. Але «все ж найголовнішою працею у слов'ян було хліборобство і кажуть навіть, що німці запозичили плуга від слов'ян. Цьому легко можна повірити, бо тепер звичайно вважають, що німецькі племена прийшли на свої місця пізніше слов'ян»².

С. Подолинський цілком правильно вважає, що на цій стадії розвитку слов'яни жили родовообщинним ладом: «Спочатку усі люди між слов'янами були вільні. Громада вибирала лише старосту, которого могла раз у раз і скинути. Інший раз, на випадок війни, громади цілого племені вступали в спілку і вибирали собі ватажка, але він ніколи не мав сили князя і ніколи не бувало, щоб ціле плем'я як поляни чи северяни зоставались під владою одного чоловіка. Тим часом цей лад швидко почав розпадатись»³. С. Подолинський в основному правильно характеризував суспільний устрій східних слов'ян, але значно більше уваги приділяв вивченню процесу становлення класового суспільства. Досить ґрунтовно він зупиняється на виникненні рабства і рабів у стародавні часи на Сході, в Греції і Римі⁴. Дослідник зазначає, що в Стародавній Русі рабство не відігравало тієї ролі в суспільному житті, як в античному суспільстві, а на час формування української народності рабства уже не було, тому в українській мові «невільник більш визначає по нашому арештанта ніж раба»⁵.

Давньоруська держава цікавить С. Подолинського не стільки своєю політичною історією, скільки соціально-економічними процесами. Він говорив, що після виникнення князівської влади «менше волі зоставалось простим людям. Швидко і вільних мужиків стали звати смердами і почали брати з них великі подат-

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 34.

² Там же, стор. 35.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 24—27.

⁵ Там же, стор. 25.

ки. В містах ще, правда, зосталось громадське самоуправління віче, але дедалі тим більше на Півдні і на Сході Росії ставала влада князів, які в кожному місті мали свого тиуна...»¹ С. Подолинський відзначає явища класової боротьби в давньоруських містах — Новгороді, Пскові, Києві: «в Новгороді йшла боротьба між міським вічем і князями, з одного боку, і, з другого боку, між багатими і бідними горожанами...»²

Висвітлюючи історичні процеси XIV—XVII ст., С. Подолинський порушує питання про становище селян і трудячого населення міст на Україні. Історик відзначає посилення кріпосницького тягаря для селян в ці часи в зв'язку з установами панування шляхетської Речі Посполитої³. Він зазначає, що козацька старшина на початку XVII ст. теж мала своїх кріпаків⁴, а у XVIII ст. старшина закріпачила посполитих. Оглядаючи цей процес становлення і розвитку феодально-кріпосницьких відносин на Україні, С. Подолинський ніби підсумовує: «Таким чином, ми бачимо, що чим ближче до нашого часу, тим гірше наступав лад у містах і селах, тим гірша всюди ставала нерівність людських прав. Нарешті в XVIII ст. вийшло так, що на Україні сільські люди переважно були кріпаками, а в містах цехове впорядкування довело простих робітників-ремесників теж трохи не до становища кріпаків їхніх хазяїв-майстрів»⁵. Це є свідченням того, що С. Подолинський досить глибоко розумів класову структуру українського суспільства і його класових антагонізмів. В цьому пункті він виразно виступає як революціонер-демократ, що знав впливу ідей марксизму.

В історії України XIV—XVII ст. С. Подолинського цікавить здебільшого розвиток ремесла, цехів, міст. Дослідник розглядає поширення магдебурзького права показником не успіхів міщан у боротьбі за свої права, а зростаючої влади феодалів: «Магдебурзьке право... вже дає зрозуміти, що в ті часи не було в містах ніякого загального громадського народоправства...»⁶ Далі історик відзначає таку специфічну рису міст, як наявність в їх розпорядженні земельних володінь⁷. Аналізуючи документи, історик вказує, що такі міста на півдні Київщини, як Чигирин, Звенигородка, Корсунь, Богуслав, ще деякий час зберегли давнє «народоправство» й певні привілеї. Але поступово литовські і польські феодали обмежують права городян. Спочатку міста втрачають свої земельні володіння, так би мовити, свою периферію, потім феодали безпосередньо устанавлюють контроль за всі-

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 35.

² Там же, стор. 35—36.

³ Там же, стор. 38.

⁴ Там же, стор. 42.

⁵ Там же, стор. 43.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 37.

ма сторонами міського життя, зокрема, у вигляді магдебурзького права¹. У зв'язку з цим революціонер-демократ писав: «Певно, що магдебурзьке право ніяк не можна прирівняти до старого вічевого народоправства (як твердив Антонювич.— Л. К.). Найбільші міста, як наприклад, Кам'янець, усе ж стояли безпосередньо під королівським упорядкуванням... От через що міста зовсім не дорожили тими правами і деякі з охотою від них відмовлялися й приставали до козаків, коли в XVII ст. козацтво взяло більшу силу на сході й на півдні»². С. Подолинський висвітлює боротьбу в середині міст між купцями, цеховою верхівкою з одного боку, і рядовими ремісниками — з другого. Хоч і коротко, але яскраво описані взаємовідносини в цехах: «Порядки, що панували в цехах, мали найголовнішою метою оборону цехових братчиків від конкуренції з боку всяких інших ремісників, а зовсім не поступовий зріст і розвиток самого ремесла. Через те нерідко траплялось, що цехові майстри робили далеко гірше, ніж партачі»³.

С. Подолинський зазначав, що хоч в XV—XVII ст. ремесло на Україні досягло певних успіхів з погляду розвитку продуктивних сил, але в цілому цехове ремесло відставало порівнюючи з іншими країнами. З повною підставою дослідник вважає, що, крім гноблення феодалів, конкуренції іноземного міщанства, негативну роль відіграла жорстока експлуатація міського плебсу: обмеження щодо прийому в цехи, штучно збільшувани роки стажу для підмайстрів, учнів тощо. «Ми бачимо, що порядки і звичаї стали зовсім подібні до західноєвропейських і привели до такої самої гіркої долі більшу частину простих міщан і робітників»⁴. Отже, революціонер-демократ досить високо, як для свого часу, піднімається в оцінці становища і ролі міст на Україні епохи феодалізму.

Особливе місце відводить С. Подолинський в своїх дослідженнях питанням мануфактурного виробництва на Україні, запровадження якого він розглядає як показник нового способу виробництва. Важливо, що С. Подолинський розвиток мануфактурного виробництва на Україні і в Росії подає як єдиний процес. Зокрема, він підкреслює, що хоч мануфактурні форми організації промислового виробництва в Росії можна відзначити ще й до Петра I, але «все ж справжній початок великого здобутку і поділу праці... почався під впливом Петра I»⁵. Цей процес почався і на Україні. Зріст мануфактури на Україні «почався від кінця XVII і початку XVIII ст. найбільше під впливом розвитку

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 38.

² Там же, стор. 38—39.

³ Там же, стор. 39—40.

⁴ Там же, стор. 41.

⁵ Там же, стор. 91.

мануфактури в Росії»,— пише С. Подолинський¹. Історик зазначав, що на Україні одержали поширення всі форми мануфактури — кріпосницька, купецька, посесійна. Але кріпосницька система організації всіх мануфактур не могла сприяти їх процвітання. На підставі власних спостережень він писав про кріпосну мануфактуру: «Деякі з панів на Україні навіть дуже любили заводити різні мануфактури, наприклад, мебльові, килимові й інші, які хоч і не завжди давали великі бариші, але вважались за ознаку багатства і освіченості власника»².

Своїми дослідженнями питань розвитку капіталізму на Україні С. Подолинський відгукнувся на одно з актуальних питань тогочасного громадського життя — про долю капіталізму в Росії. Дослідник починає свій аналіз з розгляду наслідків реформи 1861 р. Автор підкреслює, що внаслідок реформи більшу частину землі залишено панам та казні, а не робочим людям³. Це положення С. Подолинський обґрунтовує фактами і цифрами, зокрема, по Довжицькій волості. На кожну людину з поміщицьких і духовних родин припадало по 80 десятин землі, казенних селян— близько двох десятин, а колишніх кріпаків — по одній десятині⁴. Далі він пише: «Мало того, що наділ ґрунту такий нерівномірний, а ще прості люди, окрім поземельного, виплачують подушне і різні інші податки, котрих не беруть з попів та панів»⁵. Зупиняється С. Подолинський і на аграрних реформах в західноукраїнських землях — Галичині, Буковині, Закарпатті, підкреслюючи той же грабінницький їх характер, як і в Наддніпрянській Україні⁶. Але дослідник не обмежується висвітленням самих реформ, а прослідковує далі тенденції в розвитку сільського господарства пореформених десятиліть. Вчений вказує на явища диференціації в українському селі: «У нас починається вже тепер таке по селах, що багато людей не мають вже зовсім ніякого ґрунту, або мають тільки хату та садибу, а польового наділу не мають»⁷. Радянські економісти зазначають, що С. Подолинський, глибоко аналізуючи господарські процеси пореформеного села, поділяв селянські господарства на дрібні, середні, великі й основною ознакою поділу вважав ступінь заснування найманої праці⁸. Його погляди на розвиток сільського господарства, таким чином, відрізнялись і від оцінок народників, які закривали очі на процеси розвитку капіталізму, ідеалізували общину.

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 92.

² Там же.

³ С. Подолинський. Про хліборобство. Як де земля поділена і як би її треба держати. Женева, 1877, стор. ІХ.

⁴ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 20.

⁵ С. Подолинський. Парова машина. Відень, 1875, стор. 15.

⁶ С. Подолинський. Про хліборобство..., стор. 43—44.

⁷ Там же, стор. 117—119.

⁸ Л. Корнійчук, І. Мешко. Назв. праця, стор. 73.

Чимало уваги приділив С. Подолинський питанням розвитку промисловості на Україні 60—70-х років XIX ст. Він вважав, що промисловість вже пройшла стадію простої кооперації, мануфактури і вступила в стадію капіталістичної фабрики¹. Історик коротко аналізує ступінь промислового розвитку Донбасу, Правобережжя, Галичини, Закарпаття, найбільше зупиняється на цукровій промисловості України, яка мала всеросійське значення², та на металургії, підкреслюючи великі перспективи цієї галузі³. Чільне місце дослідник відводить формуванню пролетаріату на Україні у працях «Ремесла і фабрики на Україні» та «Життя і здоров'я людей на Україні». Образно, яскраво і одночасно з гнівом революціонер-демократ описує становище пролетаріату в усіх галузях промисловості та сільському господарстві, відзначаючи мізерну зарплату, відсутність елементарної охорони праці та правил безпеки, широке застосування праці жінок та дітей, свавілля фабрично-заводської адміністрації⁴. В описі С. Подолинським життя і побуту пролетаріату України відчувається вплив праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії».

С. Подолинський вперше в українській історіографії звернув увагу на процес формування пролетаріату, поставив наукову проблему. Проте історична обстановка Росії не дала йому можливості зробити висновок про справжню роль пролетаріату. Він розглядав робітничий клас лише як силу, що неминуче повинна підтримати революційний виступ селянства⁵.

С. Подолинський займався переважно соціально-економічною історією України. Але його також цікавили питання громадсько-політичного життя XIX ст. Про це свідчить, насамперед, праця «Нігілізм в Росії», де автор перегукується з О. Герценом («О развитии революционных идей в России»). У згаданому дослідженні С. Подолинський ставив перед собою завдання з'ясувати відмінність між нігілістами та соціалістами, а разом з тим подав оригінальний нарис громадсько-політичного життя в Росії з кінця XVIII ст. і до 70-х років XIX ст. Основні положення С. Подолинського зводяться до того, що в основі громадсько-політичних рухів лежала боротьба народних мас проти феодально-кріпосницької системи. Під цим кутом зору революціонер-демократ розглядає літературу і громадську діяльність О. Радішева, О. Пушкіна, декабристів, В. Белінського, О. Герцена, І. Тургенева, М. Гоголя, М. Добролюбова, М. Чернишевського. «...Розвиток ідей опозиції в російському суспільстві здійснювався особливо за допомогою літератури, а через те саме на літературу

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 109—113.

² Там же, стор. 124—125.

³ Там же, стор. 38.

⁴ Там же, стор. 94—134.

⁵ І. Корнійчук, І. Мешко. Назв. праця, стор. 122.

ми повинні зараз звернути нашу увагу»¹. Характеристика осіб та явищ з боку С. Подолинського цікава, зокрема, як свідчення людини, на яку зробили могутній вплив згадані вище письменники.

Досить детальний виклад розвитку громадсько-політичного життя в Росії ХІХ ст.—це не просто милування величавим процесом. С. Подолинський цікавиться цими явищами з метою з'ясування зв'язку між громадсько-політичними процесами на Україні і в Росії. Революціонер-демократ підкреслює, що громадсько-політичні рухи на Україні були найтісніше зв'язані з суспільним життям Росії. Як сучасник і свідок, він пише, що твори О. Герцена «С другого берега», «Былое и думы», журнали «Колокол», «Современник», твори М. Чернишевського мали значне поширення в колах прогресивної інтелігенції на Україні². Водночас С. Подолинський зазначає активність української інтелігенції в загальноросійському громадському і літературному житті. З пошаною пише революціонер-демократ про «українця Гоголя», про «єдиного великого поета України» Т. Шевченка. Ці оцінки й висновки про суспільні процеси були закликком до об'єднання і згуртування революційних сил того часу для боротьби проти самодержавства.

Творча діяльність С. Подолинського, як і заняття історією, була досить короткочасною — вона тривала всього кілька років. Але місце автора в українській історіографії досить виразне і значне. В його творах знайшов відображення новий етап в громадському житті країни, зв'язаний з першими кроками робітничого руху і поширенням ідей марксизму. С. Подолинський належав до тієї частини передової інтелігенції, що емігрувала за кордон. В. І. Ленін зазначав, що та «революційна Росія мала в другій половині ХІХ століття таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку чудову обізнаність відносно всесвітніх форм і теорій революційного руху, як жодна країна в світі»³. Ці слова можна повністю віднести і до С. Подолинського.

Л. А. К о в а л е н к о

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ С. А. ПОДОЛИНСКОГО

Резюме

Яркой фигурой в украинской историографии является С. Подолинский (1850—1891). Находясь в эмиграции, он знакомится с европейским рабочим движением, испытывает известное влияние марксизма. С. Подолинский занимался главным образом вопросами экономической теории, но вместе с тем в своих

¹ С. Подолинський. Нігілізм в Росії, стор. 5.

² Там же, стор. 17—18.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 9.

работах «Паровая машина», «О земледелии», «Ремесла и фабрики на Украине», написанных в 1878—1880 гг., исследователь довольно обстоятельно излагает демократическую концепцию исторического развития, и в этом смысле его работа является вкладом в развитие украинской историографии пореформенных десятилетий.

С. Подолинский дает свою оценку истории Украины, начиная с древнейших времен. Он подробно останавливается на социально-экономических процессах феодально-крепостнической эпохи, на моментах развития мануфактурного производства. Главное внимание в исследованиях С. Подолинского уделено анализу социально-экономического развития Украины 60—70-х годов XIX ст. В то время, когда были широко распространены ошибочные народнические воззрения, С. Подолинский рассматривал развитие капитализма в России, и в том числе на Украине, как закономерную ступень исторического прогресса. Как историк он впервые вводит в украинскую историографию новые проблемы — развитие капитализма и формирование пролетариата. Его работа «Здоровье народа на Украине» носит выразительные следы влияния труда Ф. Энгельса «Положение рабочего класса в Англии».

Своими исследованиями С. Подолинский внес известный вклад в распространение на Украине материалистического понимания истории. Однако марксизмом он не стал, а преждевременная трагическая смерть оборвала его общественную деятельность и научные занятия в один из переломных моментов развития общественной мысли в России и на Украине.